

ЈАСНА СТОЈАНОВИЋ

КЊИЖЕВНИЦА АНЂЕЛА ГРАУПЕРА, ДОБРОВОЉНА БОЛНИЧАРКА У СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

САЖЕТАК: У раду представљамо личност и рад шпанске књижевнице, новинарке и болничарке Анђеле Граупере. Потпуно непозната нашој јавности, провела је више месеци у Србији као добровољна болничарка у Нишу. После рата је написала потресну књигу *Велики злочин. Шта сам видела у рају*, о преживљеним страхотама и свом боравку међу Србима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Анђела Граупера, *Велики злочин*, *Шта сам видела у рају*, Србија, Први светски рат

„Срби су поново освојили Београд, после жестоких борби. Кажу да је Дунав био црвен... Али, перо, мучи! Нећу да опевам ратне подвиге... Хоћу да пишем о ужасима, разарањима, мукама, рушевинама и лешевима које за собом остављају запреге пакленог бога Марса.”

Међу бројним хуманитарним мисијама и медицинским радницима који су из разних земаља света притекли у помоћ Србији у трагичним временима Првог светског рата, име Анђеле Граупере и Жил (Àngela Graupera y Gil, 1876–1940) потпуно је непознато. Ова болничарка, књижевница и новинарка, социјална активисткиња, боркиња за мир, женска права и једнакост међу половима, дуго је била непозната и у родној Шпанији. Њен лик и деловање тек је недавно осветлила издавачка кућа Шапито 2.3 (Chapiteau 2.3), објавивши друго издање њене књиге *Велики злочин. Шта сам видела у рају* (*El gran crimen. Lo que yo he visto en la guerra*, 2019), изворно издате 1935. У њој ауторка евоцира утиске и искуства стечена у

Србији 1914. и 1915, док је боравила у нашој земљи као добровољна болничарка.

У домаћој литератури на тему страних хуманитарних мисија и медицинског особља у Великом рату име ове шпанске и каталонске добротворне нигде се не спомиње, једнако као ни њени записи о Србији.¹ Жарко Вуковић, аутор књиге *1915. Савезничке медицинске мисије у Србији*, подсећа да су многи странци писали о трагедији српског народа, „лекари, сестре, добровољне болничарке, добротворни радници, чланови медицинских мисија, у првом реду Велике Британије и Болница жена Шкотске, остављајући нам сведочења о Србији и српском народу и његовим ’натчовечанским’ напорима и свим великим патњама”.² Стогодишњица рата значајно је подстакла објављивање тих текстова, од којих је велики број први пут тада представљен домаћој јавности,³ а том јединственостом, драгоценом корпусу свакако би вредело додати и сећања шпанске књижевнице.

За неправедни заборав Анђеле Граупере у Шпанији, а потом и другде вероватно је заслужан франкизам (1939–1975). У диктаторском режиму генерала Франка није могло бити простора ни публицитета за левичарке, пацифисткиње и активисткиње за људска и женска права попут А. Граупере. Рођена у Барселони у добростојећој породици, завршила је медицинску школу и постала болничарка 1914. године. Иако удата и мајка, више година је провела делујући у хуманитарним мисијама на Балкану. По повратку кући, од 1920, неуморно ради: широм Каталоније држи јавна предавања у одбрану мира, радничких и дечијих права, говори о екологији, социјализму, женама у рату; противи се традиционалној шпанској забави кориди и агитује против злостављања животиња; такође упозорава на опасност од новог рата. У барселонском Атенеуму априла 1925. држи предавање о балканској жени.⁴ Обилази школе,

¹ Име А. Граупере забележено је у књизи *Краљевина Србија и Краљевина Шпанија*, коју је објавио Архив Србије 2017. поводом стогодишњице успостављања дипломатских односа између две земље (прир. Миодраг Перишић, Љиљана Шкодрић, Јелица Рељић).

² Жарко Вуковић, *1915. Да не заборавимо. Савезничке медицинске мисије у Србији*, „Филип Вишњић”, Београд 2009, 39.

³ Значајан број тих наслова објавили су Прометеј из Новог Сада и Радио Телевизија Србије, у чак 10 кола. Примера ради, то су записи Кларе Штурценегер *Србија у рату 1914–1916* (2014), *Пламени мач у Србији и другде* Мејлбел Стобарт (2016), антологија *Ситранкиње о српском војнику и Србији у Великом рату* Ратомира Дамјановића (2019), књига Славице Поповић Филиповић *Велике жене у великом рату* (2020) и многи други.

⁴ Josep M. Calbet i Camarasa, Mercè Viger i Rovira, „Àngela Graupera i Gil: Practicant i escriptora”, *Gimbernat* 73, 2020, 229. <https://raco.cat/index.php/Gimbernat/article/view/370856>.

кооперативе, радничке универзитете, културна друштва, а обавља и неколико јавних функција.⁵ Сарађује са више дневних листова у родном граду (*Las Noticias, El día gráfico*). Социјалистичких политичких уверења, била је много испред свог времена.

Паралелно са споменутим јавним ангажовањем, Анђела Граупера објављује 44 романа љубавне тематике (тзв. *љубиће*, на шпанском *novelas rosas*) о породичним односима, улози и месту жене у друштву, преиспитујући морал патријархалне породице те превласт и привилегије мушкараца у разним аспектима живота. Те наслове је у огромним тиражима објављивала кућа *Revista Blanca*, анархистичке оријентације; излазили су петнаестодневно и били дистрибуирани по Шпанији и Латинској Америци, а читале су их жене из народа, на првом месту раднице. То су били романи

против буржоаског морала и обичаја, говорили су о незапослености, сирочадима из нижих класа, самохраним мајкама, а у исто време подстицали омладину на побуну против конзервативног друштва. Имали су за циљ да понуде нови концепт људског живота, као и друштвену намеру да вреднују допринос и визију идеологије анархизма. Неки од њих ће бити на удару цензуре.⁶

Године 1923. Анђела Граупера емигрира у Белгију. У Шпанији је то доба диктатуре генерала Прима де Ривере. Умире 1940. у родном граду.

АНЂЕЛА ГРАУПЕРА И БАЛКАН

У првом плану укупног деловања и свих активности ове одважне Каталонке налази се пацифизам, чврсто уверење да је рат ужасан и непотребан. Непосредно по добијању дипломе медицинске сестре, она се пријављује преко француског Црвеног крста за волонтирање у Србији и убрзо се упућује на Балкан.

Зашто баш у Србији? Може бити зато што је проценила да је тој малој земљи, исцрпљеној балканским ратовима, помоћ најпотребнија. Или зато што је као левичарка гајила симпатије према народу који се лавовски бори за слободу. Према доступним пода-

⁵ Председница Академије за социологију Барселоне, потпредседница женске подружнице Каталонске републиканске левике (*Esquerra Republicana*), симпатизерка анархистичке уније синдиката (CNT – *Confederación Nacional del Trabajo*), чланица и потпредседница Социјалистичке уније Каталоније (USC), чланица Женског комитета за социјалне реформе (*Comitè Femení de Reformes Socials*), Каталонског комитета против рата (*Comitè Català contra la Guerra*), председница Републиканског женског културног друштва (*Ateneu Republicà Femení*).

⁶ Josep M. Calbet i Camarasa, Mercè Viger i Rovira, нав. дело, 235.

цима, у Барселони је августа 1914. одржан скуп солидарности са Србијом, у организацији партија Каталонска левица и Каталонска унија (*Esquerra Catalanista*, *Unió Catalanista*), чије је чланство саосећало са нашим народом из националних и хуманитарних разлога. Са таквог и сличних митинга „изаћи ће на десетине појединаца, свих категорија и статуса, који се до тада нису познавали нити су икада напустили своју кућу и своје село”,⁷ а који ће се као добровољци борити у француској Легији странаца (на страни Савезника, разуме се), неки чак и на Источном фронту.⁸ А. Граупера је у једном чланку посведочила како је њена жеља „да понуди своје услуге здравственим службама српске војске, тако јуначке, страдалничке и племените у својим стремљењима” за њу била постала опсесија.⁹

Биографи Анђеле Граупере кажу да је прво ступила у контакт са уредником дневника *Новосџи* (*Las Noticias*) из Барселоне, који ју је упутио на почасног конзула Србије у том граду. У Архиву Србије чува се писмо конзула Алехандра де Лакура, упућено министру иностраних послова Србије 14/17. августа 1914:

Подстакнута милосрдним побудама, госпођа Анђела Граупера, врло истакнута књижевница из једне честите породице овог града, полази у Србију да понуди своје услуге медицинске сестре или болничарке у амбулантама. Мени представља част, Екселенцију, да Вам је најтоплије препоручим како бисте се упознали са њеним пожртвовањем и како оно не би прошло незапажено.¹⁰

Анђела Граупера је све време боравка на нашим просторима писала о свом раду у болници. Бележила је размишљања на која су је подстицали ратни ужаси, али и велико страдање Срба. *Новосџи*-ма је редовно слала чланке директно са подручја захваћених ратом, те због тога важи за прву Каталонку ратног извештача.¹¹

⁷ Jordi Finestres, Joan Esculies, „Catalans a la Primera Guerra Mundial”, *Sapiens*, 2018. https://www.sapiens.cat/epoca-historica/historia-contemporania/primera-guerra-mundial/catalans-guerra_202861_102.html

⁸ Акоста Лопес напомиње да је у Првом светском рату учествовао „2.191 шпански добровољац, међу којима је, изгледа, било 954 Каталонаца”. Шпанска влада је августа 1914. прогласила неутралност. Alejandro Acosta López, „Entre el provecho y el olvido. Los voluntarios españoles en la Primera Guerra Mundial”, *Aportaciones de los coloquios de Jóvenes Investigadores en Historia y Arqueología Militar. Nuevas Perspectivas*, Ed. Magdalena de Pazzis Pi Corrales, Madrid 2020, 514.

⁹ Desirée Oñate Ortega, *Ángela Graupera, la primera corresponsal catalana de guerra (1914–1918)*, [Trabajo Final de Máster, Universidad de Girona] 2017, 72.

¹⁰ Миодраг Перишић, Љилана Шкодрић, Јелица Рељић (прир.), *Краљевина Србија и Краљевина Шпанија*, Архив Србије, Београд 2017, 213.

¹¹ Анђела Граупера је из Србије и Грчке листу из Барселоне послала укупно 104 чланка.

Неколико тих извештаја у сажетом виду и уз препричавање доносе Ђозеп Калбет и Камараза и Мерсе Вижер и Ровира:

6. октобар 1914. Распоређена сам у болницу бр. 8, али ћу прећи у амбуланту близу логора. Болнице су пуне рањених. У операционој сали припремам компресе, завоје, антисептике и помажем у лечењу. Отаџбина тражи животе, а земљу нема ко да обрађује, домови су остали без родитеља, деце, мужева, браће. Ниш је препун аустријских заробљеника и многи од њих у болницама помажу око рањеника. Сарађујем са доктором Виселом. Думдум меци праве ужасне повреде. Проклет, хиљаду пута проклет био рат!

1. новембар 1914. Рат је грозан. Објашњава да су становници Босне различитих раса и националности. Они у очајању беже из своје земље где су оранице уништене, а куће порушене. Мржња Срба према Аустријанцима и Немцима је непоколебљива.

6. новембар 1914. Ево три месеца како сам напустила Барселону. Већина војника има повреде на длановима и рукама. Хвали српске лекаре. Негује једног сефардског војника по имену Давид и са њим се споразумева на кастиљанском. Давид ће јој описати битку у којој су му повређени дланови и руке. Ипак, жели да се врати на фронт. „Реци ми [...]: хоћу ли моћи поново у рат са овим што ми је остало од руку?”

28. новембар 1914. Хиљаде рањеника испуњава јавне установе у Нишу. Посматра и жали израђављене војнике, и толико крви и бола!!!

7. децембар 1914. Рањеницима од самих повреда теже пада то што не могу да се боре. Сви питају: „Кад ћу оздравити?” Заробљено је две хиљаде Аустроугара. Понижени су и ћутљиви, али их нико не вређа. У амбулантама се лече и Срби и Немци. Рат претвара људе у звери жедне крви. Проклет био рат!!

6. фебруар 1915. Овде се осећају слобода и патриотизам. Београд је ослобођен па се ноћу у граду могу видети само стражари.¹²

После непуних седам месеци, 15. марта 1915, Анђела Граупера се враћа у Шпанију. У новембру исте године поново креће пут Србије, о чему јавља 8. 11. 1915:

Ево већ десет дана од када сам се у Марсеју укрцала за Солун, како бих прешла у Србију, одакле сам се вратила пре неколико месеци да у Шпанији нађем предах за мој узнемирен ум и моје

¹² Josep M. Calbet i Camarasa, Mercè Viger i Rovira, нав. дело, 225–226.

изнурено тело. Посао је био исцрпљујући, а исто тако и психички бол који смо сви ми који смо пружали услуге у војним болницама морали да подносимо.¹³

Тринаестог новембра она је у Солуну, али не успева да пређе у Србију. Ситуација је толико тешка да је на граници заустављају: „Конзули кажу да морам да останем у Солуну неколико дана. После ћу моћи да кренем за Манастир [Битољ, прим. Ј. С.], одакле ћу прећи [у Србију, прим. Ј. С.], јер има много рањених, а недовољно персонала”.¹⁴

Анђела Граупера ће силом прилика остати у Солуну до краја рата. Из Грчке ће за *Новосић* писати о ужасима глади и страдања, о великом пожару који је 1917. уништио трећину града, као и о протеривању Грка из Тракије и Мале Азије, о чему је објавила књигу *Пројон хеленизма у Турској* (*La persecución del helenismo en Turquía*, 1920).

ВЕЛИКИ ЗЛОЧИН. ШТА САМ ВИДЕЛА У РАТУ

Слика 1. Корица и насловна страна првог издања књиге А. Граупере.
Извор: *Biblioteca Nacional de España*.
Biblioteca digital hispánica.

¹³ Desirée Oñate Ortega, Josep María Reyes, „Ángela Graupera, primera corresponsal de guerra catalana”, *El País*, 28. 2. 2019.

¹⁴ Desirée Oñate Ortega, нав. дело, 78.

На страницама књиге *Велики злочин. Шта сам видела у рају* Анђела Граупера пише о свом хуманитарном раду у Србији у периоду август 1914 – март 1915. Дело је 1935. издала иста кућа која је касније штампала њене романе, анархистичка *Revista blanca*, у библиотеци Свет данас (*El mundo al día*). Књижевница објављује своја сећања двадесет година по повратку из Србије и врло је могуће да су је на тај корак подстакле лоше друштвене прилике и извесност новог рата у Европи (а у Шпанији већ наредне, 1936. године). *Велики злочин* је сажета и прерађена верзија новинских извештаја слатих листу *Новосћи* са лица места.

Књига има 48 страна, писана је у првом лицу, на кастиљанском. То је нека врста дневника, мада грађа није распоређена по датумима, већ по главама.¹⁵ Ауторка описује своју болничку свакодневицу у тешким ратним условима: страдање војника довожених с фронта и њихове ужасне повреде (често проузроковане забрањеним думдум мецима), тешкоће хуманитараца и становништва због оштре зиме, епидемије тифуса и глади, а сведочи и о пожртвованости медицинског особља. Из тих приказа ратног ужаса и страдања Шпањолка ће извлачити универзалне поруке о бестијалности и бесмислености рата и освртати се на непрекидну патњу човечанства. Кроз бројне сцене њене књиге дефилију анонимни страдалници – рањеници, болесници, осакаћени младићи, њихове мајке и сестре, ратни заробљеници – кроз чије се судбине прелама спознаја да трагедија погађа све, без разлике. Саосећајна и отвореног духа, Анђела Граупера ће градити живописне слике земље у којој борави и портрете њених људи, трудећи се да сазна како живе ти Срби којима се диви, како издржавају недаће, које обичаје поштују, и слично.

У наставку су опширни ексцерпти из *Великог злочина* дати наменски, будући да књига није преведена на српски и потпуно је непозната нашим читаоцима. Желели смо да и на тај начин учинимо видљивим ангажовање ове храбре и даровите списатељице која, без икакве сумње, заслужује да буде боље позната и уважена. Утолико пре што је она једина Шпањолка која је као медицинска сестра боравила у Србији за време Великог рата (према доступним подацима и досад обављеним истраживањима).

¹⁵ I. Мој први сусрет са чудовиштем. II. Музика, заставе и сахране. У кући бола. III. Носталгија и емотивна борба са огољеном стварношћу. IV. Дантеовске визије ужаса. Болна поворка мученика и мајки. V. Још зиме, још рањеника и заробљеника. Интензитет драме расте. VI. Тифус. Паника. Агоније и покрови. VII. Шуме белих крстова. Језиви прикази. Људи врлане. VIII. Регрути, фанатични до злочина. Љубав детета. Села без мушараца.

НИШ

У првој глави („Мој први сусрет са чудовиштем”) Анђела Граупера описује путовање до Србије, бродом, од Барселоне преко Марсеја, Ђенове и Солуна, а потом возом до Ниша:

Воз вијуга дуж Вардара који се пресијава као челична врпца док се провлачи кроз стене и планине чији се високи врхови стапају с небом.

Тамо, и овде, рудници, попаљени зидови, дрвеће што њише и повија своје обогаљене гране. Хумке, грубо издељани дрвени крстови у загрљају црвеног и белог цвећа, суморни остаци последњег рата.

У окриљу ноћне тмине мењамо воз. Путујемо у мраку, у мраку силазимо и у мраку се смештамо како у мемо, не како желимо, нагурани, исцрпљени, поспани.

Не знам где сам, ни у ком крају. Никога ништа не питам, уверена да ме неће разумети. У помрчини, словенски¹⁶ звучи мелодично, као каденца.

Указује се месечев диск. Његова блага светлост увлачи се кроз отворене прозоре, обасјавајући уснула тела.

Када се зора стидљиво појави, растерујући ноћне сенке, занимам се посматрајући пределе које открива чаролија дана.¹⁷

Следи провера папира и пасоша:

Званичници проверавају моја документа и не труде се да сакрију чуђење. Њихови груби, тврди и сумњичави погледи се испитивачки спуштају на мене. Непоколебљиво и смирено издржавам строго испитивање које се окончава љубазним осмесима, необичним питањима и саосећањем што путујем у овако тешким условима. Неколико сати касније стижем у Ниш, изнурена, сломљена, знојава и прљава.¹⁸

Датум је 15. септембар 1914. Каталонка је путовала двадесет и осам сати. На одредишту нема смештаја, јер су Ниш преплавили службеници Владе и других државних институција, избеглице и заробљеници:

¹⁶ Мисли се на српски.

¹⁷ Ángela Graupera, *El gran crimen. Lo que yo he visto en la guerra*, Ediciones de La Revista Blanca, Barcelona 1935, 6.

¹⁸ Исто, 7.

Пијачни је дан. Велики трг преко ког треба да пређем каскајући за човеком који носи мој пртљаг потпуно је закрчен грубим колима, а вуку их снажни волови и огромни биволи.

Ужасно их се бојим још од кад сам била мала, а сада треба да се пробијам поред њихових тешких тела и да издржавам њихов влажни поглед.

Ми смо као просјаци којима се ниједна врата не отварају. У хотелима је као у кошници, а у приватним кућама и пансионима заузет је сваки кревет, сваки кауч. У Нишу у овом часу бораве све избеглице из Београда и ја, схвативши да ћу сигурно морати да спавам под ведрим небом, кукавички стрепим.¹⁹

Ипак, срећа јој се осмехује:

На крају ми, потпуно исцрпљеној, у хотелу „Руски цар”, једном од најбољих у граду, обећавају, с урођеном лежерношћу, да ће ми до увече наћи собу. И заиста, у десет сати располажем собичком, толико малим да га чине један кауч и једна столица.

Мора да су заборавили воду и пешкир, а ја бих се наредног јутра тако радо препустила скромној процедури умивања! Ипак држим да имам среће јер је и то боље него провести ноћ на пустим улицама града.²⁰

Хигијена није на завидном нивоу, а у постељини као да је неко већ спавао. Соба не може да се закључа и Анђела Граупера проводи ноћ у стрепњи док на ходнику испред њених врата стално пролазе војници.

Сутрадан присуствује општем веселу због првих победа српске војске. Град је украшен заставама, девојке бацају цвеће војницима. Сви се грле и љубе, гомила је раздрагана, а војна музика трешти. Ипак, бележи, „причају ми, уз најгрозоморније детаље, о крвавој голготи мирних села и зелених поља, о запаљеним кућама, покољу дече, болесних и старих”.²¹ Са прозора хотелског ресторана посматра испраћај официра страдалих у последњим борбама, шест скромних, једноставних спровода:

Где су победници?, питам се, ступајући лагано у мрачну утробу рата. Чини ми се да дувачки инструменти својим високим пискавим тоновима покушавају да обману масу, покривајући агонију уми-

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто.

²¹ Исто, 8.

рућих, очајнички крик мучених, ларму затвореника. [...] Народ више не аплаудира, не смеје се, не носи цвеће мртвима. Народ плаче....²²

Пошто је обавила формалности око пријављивања, Анђела Граупера проводи први дан у болници, заправо касарни близу градског парка, коју од Ниша дели малена река. У просторијама болнице, хладним и негостопримљивим, са низовима металних кревета, осећа се тежак задах ђубришта, штала, кокошињаца и коњушница. Више је болесника него рањеника; не постоји уређена хигијенска соба са хируршким инструментима. Шпањолки дан пролази у кројењу газе и припремању вате и завоја. Осим директора, војног лекара, остатак персонала чине странци.

По повратку у град схвата да нема где да преноћи, пошто је отказала хотел, уверена да је у болници чека соба. Сасвим случајно упознаје старијег господина, београдског адвоката избеглог у Ниш. Каже да је Јеврејин (*un hebreo*),²³ веома је љубазан и предлаже јој да потражи смештај тамо где он одседа, чак јој нуди властиту собу уколико ниједна не буде слободна. И заиста: у приватној кући добија пространу, чисту и осунчану собу с погледом на малу башту пуну цвећа. Господин јој улива поверење и она му показује писма препоруке конзула Србије у Барселони, једно за српског министра, а друго за председницу Црвеног крста, на шта њен нови пријатељ обећавајуће констатује: „Кроз неколико дана бићете у најбољој болници у Нишу”.²⁴

БОЛНИЦА

И заиста: Каталонка у наставку описује олакшање због премештаја у другу, бољу болницу – највероватније Моравску сталну војну болницу, у коју се 1914. и 1915. даноноћно сливала река рањеника. Директорка је љубазно прима, а главни лекар, „онижи човек седе косе”, плени добротом. Анђела Граупера дели собу са старијом, врло побожном колегиницом:

Све мирише на тамјан. Радознала, посматрам, испитујем. Мојим духовним видицима нуде се нови животи, необични обичаји, непозната веровања и старинска празноверја.

У једном углу је мој кревет, метални, војнички. У супротном, кревет моје другарице.

²² Исто.

²³ Можда шпански Јеврејин – Сефард? А. Граупера о томе ништа не казује.

²⁴ Исто, 9.

Испред њега, на великом столу, пред старом иконом гори мало кандило.²⁵

Добија задужење да брине о болесницима по собама. Први утисци су страшни:

Небеса, колико искиданог и раскомаданог меса! Колико превијених глава и обогалених тела!

Не могу да не задрхтим пред патетичном поворком ужасне стварности коју ни најгрозничавија, најизопаченија ни најболеснија машта не може да замисли.

Снажно сам, болно, потресена.

Смештена на ободу Ниша, крај станице, болница прима рањенике право са фронта, искључиво тешке случајеве и оне којима је неопходна операција.

Убрзо све почиње да ме опседа. Опседа ме продорни, одвратни задах болесних тела, крви, гноја, лекова, дувана, јодоформа.

Губим апетит, спадају ме напади тешке туге, мучнине, повраћања...²⁶

Ипак, после краћег времена, бележи:

Како дани пролазе враћају ми се здравље и снага.

Навика је закон, а моја природа прихвата тај закон, који називам вољом.

Дакле, та је воља, и те како тврдоглава, однела победу над нелагодношћу и одвратношћу пред распадањем, задахом гнојних рана, згрушаном крви, грозничавим и болесним телима.

Крећем се слободно и без мучнине, настојећи да будем корисна и пријатна рањеницима који почињу да ми се осмехују и да моле за ситнице које годе болнима: да им причврстим завој који је спао, подигнем јастук, принесем чашу воде, шољу мирисног чаја...²⁷

Убрзо је премештају у операциону салу, где се чуди особљу, које делује аматерски – „част изузецима, вредним сваког поштовања и сваке хвале”. Многи од њих су странци и лице јој на „динике и криминалце пре него на лекаре и хирурге. Масних прљавих руку, дугих ноктију обрубљених црнилом, те руке, као и у претходној болници, пре ће заразити него излечити”, резигнирано закључује.²⁸

²⁵ Исто, 11.

²⁶ Исто, 12.

²⁷ Исто, 13.

²⁸ Исто, 14.

Ако сам у собама неизрециво патила, овде, у овој огромној просторији окреченој у бело, међу хируршким инструментима који суморно блескају на бледој светлости сивог дана, осећам се безгранично слабо, кукавички, без куражи да погледам право у очи садашњици, која за моју осетљивост представља страхоту језивог кошмара. Из мојих очију непрекидно лију сузе.²⁹

Млади српски лекар је саветује да буде разумна и јака ако жели да настави са хуманитарним радом, јер рат је суров: „Ми смо се већ навикли на његову окрутност”, каже. Ипак, пред свакодневним призорима страдања и огромне патње људи, њена дотадашња искрена вера је пољуљана:

Имала сам вере у Човечанство. У Христу сам видела идеал, али пред сировом реалношћу узвишене речи „волите једни друге” ишчежавају у празнини пустиње.

Под болничким кровом су измешана сва порекла и све расе. Живим у малом космополитском граду, у вавилонској збрци. Руси, Азијати, Грци, Швајцарци, Немци, Французи. Кад падне мрак, руске болничарке се одају спиритизму. Из студентске собе се чују сетни звуци виолине. Благословена уметности, што шириш свој божански неуклањани вео над овим призорима људске бестијалности!³⁰

Нажалост, страшне сцене, „дантеовске ужасавајуће визије”, наставиће да се нижу.

Зна се да је током Првог светског рата Ниш био најважнија полазна станица санитетских возова којима су превожени рањеници и материјал до Ниша и из Ниша до Солуна и Једрена. Б. Павловић бележи да су, према проценама савременика, ти возови током рата превезли укупно 110.000 српских и савезничких војника, прешавши између 30.000 и 40.000 километара сваки.³¹ Шпанска болничарка у више наврата описује дочек возова и прихват рањеника, подвлачећи колико су јој се те сцене дубоко урезале у сећање.

Под леденом кишом која продире до костију идемо ка станици и први пут присуствујем драми искрцавања несрећника на којима су још увек утиснуте све страхоте ровова.

Поцепаних униформи, прљави, блатњави, црних руку и лица, подивљалих брада, рашчупани, искривљених уста, лудачких погледа

²⁹ Исто, 13–14.

³⁰ Исто, 15.

³¹ B. Pavlović, „Stalna vojna bolnica u Nišu (1878–1918)”, u: *110. godišnjica Vojne bolnice u Nišu (1878–1988)*, Vojna bolnica, Niš 1988, 29–60.

и са ужасом смрти и разарања у мрежњачама. То више нису људи. Нису ни војници. То су руине, дроње...³²

Српско искуство Анђеле Граупере је стално саосећање са онима који пате, на првом месту са војницима, тим невиним жртвама, али и са заробљеницима и цивилима. Она осећа дубоку ганутост због свих тих младића, некада лепих и у напону снаге, које рат претвара у „крпе” и инвалиде. Непрестано проклиње господаре рата и не може да прихвати да борци за многе „атрофирани и убилачке свести” представљају тек плебс, масу, безвредне анонимусе, само зато што потичу „из утробе народа”. „Из мојих очију непрестано лију сузе”, бележи, а дешава јој се да не може да пронађе одговарајуће речи да искаже неирециво:

На једним грудима митраљез је отворио огромне натечене усне, отромбољене, слузаве. Оне се кезе људској доброти на светлости дана, извикујући свом снагом своје стравичне жртве: „Ево љубави људске, ево канци њене окрутности!”³³

Неколико сати касније стиже још један воз, пун слепих војника. Анђела Граупера згрожено примећује како на лицима тих јадника зјапе црне рупе на местима где су пре „сијале душа и радост живљења”. Она ће те „узвишене мученике” виђати како тумарају болничким ходницима, испружених дрхтавих руку, док титраво и меко опипавају простор око себе. Одевени у широке чисте кошуље, лице на лелујаве сенке, на очајне духове залутале на стази вечности:

Једнога од њих смештају ту где ја лечим.

Прилазим му, покренута најбољом могућом вољом. Клањам се као пред светом сликом, неодлучна, згранута, клонула, без снаге.

У мени се подиже талас побуне против подстрекача убијања, сакаћења, злочина.

Плач ми замагљује вид, нисам у стању ни да погледам, а камоли да пружим помоћ том стравичном сплету кошчица, нерава, крви, меких и влажних ткива, свему ономе што је остало од некада младих, здравих и лепих очију.

Зјапеће дупље подсећају на језиву лобању костура. Несретни војник је тих, не кука.³⁴

³² Ángela Graupera, нав. дело, 15.

³³ Исто, 10.

³⁴ Исто, 16.

Преплашена да неће моћи да му помогне, препушта га доктору. Нишка болница је храм туге и бола испуњен јауцима. Нови рањеници стално пристижу, али многима нема спаса, свакодневно их умире на десетине, они „падају као стара трула дебла”. Мало је оних који преживе операцију. Војници са повређеном кичмом пузе по поду „као огромни спљоштени црви [...]”, док се смрт не смиљује на њихове муке”. Један млади човек јој умире на рукама и она не може да избије из главе тај потресни тренутак: „Прогања ме сећање на тај мали, мученички живот који је чекао заштиту мог наручја како би се угасио”.³⁵

Она даље сведочи о претрпаности здања и нехуманим условима који у њему владају:

Евакуација из београдских болница пуни наше, које не могу да приме и збрину толике рањенике.

Војници се гомилају по ходницима, пролазима, степеништу, иза врата, у просторима између кревета. Израњављена, обогаљена тела, повређене главе којима нема бољитка нити излаза из обамрлости осим у лудило или у храм вечне тишине.

Они умиру на леденом, хладном поду, ослоњени на тврде зидове, у смрдљивој нечистоћи властитих излучевина, прекривени вашкама, у блатњавим одрпаним шињелима.

Не можеш да прођеш ни да се крећеш слободно, из страха да не повредиш или не згазиш неког од тих многих рањеника што леже на поду. Радимо откад сване па до касно у ноћ, а опет не успевамо, и поред све ревности, да пружимо потребну негу свима којима је потребна. Бавимо се најхитнијим и најозбиљнијим случајевима.

Силазећи степеницама после ручка, умало да се спотакнем и паднем право у наручје леша који је, прострт на одморишту, чекао да га однесу.³⁶

И међу заробљеницима има много рањених и оболелих:

Блед и узрујан, један заробљеник ми објашњава да се испод степеништа налази група његових другова у агонији.

Силазим низ степенице и неспретном, несигурном руком гурам врата што скривају мрачан, влажан простор.

У први мах не видим ништа, јер је немогуће пробити густу помрчину. Збијену и болесну хрпу одаје смрдљиви врели задах који избија из грозничавих тела што леже на властитом измету.

³⁵ Исто, 42.

³⁶ Исто, 22.

Исти затвореник ми пружа запаљену свећу и ја на несигурној, слабој светлости, сасвим погурена због ниског плафона, ступам у стравичну јазбину где, још увек жива, труну људска бића.

Несретници! Колико их је? Двадесет? Тридесет?³⁷

Свакодневно пристижу нови заробљеници. Дроњави су и прљави, многи без капута, с поцепаним униформама, изнурени, неки чак боси, помодрели, промрзли. Други једва ходају док их другови придржавају, а једнако бедно изгледају и обични војници и официри. Први делују смерно и постиђено, други су озбиљни. Док пролазе у тишини, у ваздуху лебде подозрење и одбојност, али и поштовање. Изненада се збива сцена која ће Шпањолку запрепатити. Присуствујући јој и бележећи је, она успева да наслути трагику српског народа, расутог диљем Балкана:

Изненада један рањеник нагло одбацује штаке на које се ослањао и грчевито, грозничаво, полеће у загрљај затворенику огрнутом шињелом. Проламају се два вриска, судбинска, ужасна, пуна патетичне симболике. У њима је сажета сва чудовишна неморалност рата.

– Брате! Никола! Брате мој!

Два млада тела спајају се у чврст загрљај и на тренутак се њихове сузе, а можда и мисли, стапају.

Згранута, посматрам браћу: једног заробљеног, а другог слободног и рањеног, сједињене у чврстом загрљају. И као да чујем дубок сетан глас како пита: „Каине, шта си учинио брату?”

Браћа су из Босне. Први, реконвалесцент, веран Србији, пожurio је да се прикључи њеним трупaма. А други, овај заробљени, мислио је да обавља своју дужност ратујући уз Аустријанце. Два брата, рођена и порасла под истим кровом, успављивана истим матерњим песмицама, забављана истим играма.³⁸

Сличан догађај евоцира Американка Мери Гледвин, главна сестра Рајанове болнице у америчкој мисији у Београду. Она присуствује сцени када рањеног мађарског војника смештају у кревет поред Србина, да би истог трена, препознавши се, та двојица праснула у громогласан смех. Била су то два брата која су пре рата живела на супротним обалама Дунава: један на српској, други на мађарској страни.³⁹

³⁷ Исто, 32.

³⁸ Исто, 28.

³⁹ Ратомир Дамјановић (ур.), *Странкиње о српском војнику и Србији у Великом рају*, Прометеј–РТС, Нови Сад – Београд 2019, 45.

У многим текстовима страних медицинара, па и овом Анђеле Граупере, подвлачи се добар однос према заробљеницима. Каталонка примећује да се према рањеним и болесним непријатељима поступа исто као и према домаћима. Они коју су здрави помажу око одржавања хигијене у болници и других послова; слободно се крећу по граду, могу да обављају ситне послове за накнаду или да помажу на селу. Међу њима има Аустријанаца, Мађара, Чеха, Пољака, али и Словена са Балкана.

Шпанску болничарку ноћу прогањају застрашујуће слике измучених и изобличених људи, до јуче здравих и у пуној снази. Осећа да јој понестаје снаге и не може да појми да су сличне страхоте уопште могуће.

Нажалост, драма се још више интензивира, а мукама нема краја. Временске прилике су саучесник рату: као да није довољно ужаса од топова, пушака, бомби и митраљеза, већ и зима кумује свеопштем страдању. Снег обилно пада, страшно је хладно, а у болници нема довољно дрва за огрев. Веш се не пере јер не може да се осуши.

Велики број војника има промрзLINE екстремитета; прсти и читава стопала им буквално опадају са тела.

Ти су несрећни младићи бујне енергије, без видљивих болести и без повреда, несвесни голе стварности и отпорни на бол све док не угледају на столу амбуланте језиве трофеје хладноће – властита стопала.

Онда се прену из кошмара, јасно појме несрећу и, док се једни затварају у неприступачну тишину, већина бесно брише побуњеничке сузе.

Желела бих да могу да понудим овим мученицима реч охрабрења и утехе. Храброст већ имају, а утехе не може бити за оно што је непоправљиво, коначно, оно што се мора трпети док год срце куца.⁴⁰

А ту је и глад, „нераздвојна саучесница рата”. Она запоседа болницу, те Анђела Граупера узвикује: „Како су срећни војници који спавају под земљом!”:

За оне што су јуче јели данас нема хлеба. Поделили смо по хлепчић свима који га нису добили претходног дана.

Хиљаде дивљих ужарених очију похлепно фиксирају млаке мирисне хлепчиће, у трену прогутане од стране срећника, док остатак бива разграбљен по закону најјачег.

⁴⁰ Исто, 27.

Пошто је рањеницима подељена супа, стотине затвореника дивљачки наваљују на празан котао који се још пуши, жељни бар неког бедног остатка.

Неки су успели да се дочепају оглодане кости, без иједног кончића меса, коју сада сисају и сладострасно глођу. А када се деси да кост испадне из грозничавих неспретних руку, гомила се, згрчених и као игла наоштрених канци, устремљује на њу. Очајничка, жестока, непопустљива, гневна борба.⁴¹

Страшним мукама болесних и рањених, као и надљудским напорима које трпе медицинско особље и житељи Ниша, придружује се пегавац. Епидемија тифуса хара Србијом од децембра 1914. до маја 1915, са застрашујућим последицама: према неким проценама од њега је било оболело око милион људи, а умрло приближно 200.000.⁴² Србија је *земља смрти*, а година 1915. најстрашнија у целом рату. Страни добровољци, лекари и медицинске сестре пролазе исти пакао као и српски народ, а многи умиру заједно с њим.

Анђела Граупера овој пошаст и њеном погубном трагу посвећује поглавље „Тифус. Паника. Агоније и покрови”:

Око мене се све руши, све бледи, све измиче, умире. [...] Сваке ноћи и свакога дана анђеоске смрти силази из мрачних висина и под својим великим црним крилима односи на стотине душа. Болесничке собе се празне, персонал нестаје.⁴³

Болести подлеже њена собна другарица, али и „љубазна госпођа” – директорка која ју је примила на рад. Срећући свакодневно посвећене људе у мисији спасавања живота, људе који не штеде себе да помогну другима и свесна да ће жртву те посвећене жене прекрити вео заборава, она узвикује: „Великодушна и несебична жено, безимена мученице рата, сећање на тебе док год живим красиће цветни венац мог поштовања!”⁴⁴ Она бележи како се један лекар, у очајању, трком залетео у оближњу реку: када су га извукли из ледене воде, више није био жив.

Затворски павиљони се изолују ватром, а у граду се, из предострожности, спаљују читави квартави. Тифус коси целе породице, а рањеници падају као муве. Брда око Ниша пуна су гробаља;

⁴¹ Исто, 25–26.

⁴² Марина Влаисављевић, „Војно-санитетске установе српске војске у Нишу 1914–1915. године”, у: *Ниш, рајина њресјоница Србије 1914/1915*, Народни музеј, Ниш 2014, 141.

⁴³ Angela Graupera, нав. дело, 30–31.

⁴⁴ Исто, 31.

у даљини се беле крстови. Анђела Граупера посматра како се на брежуљак с муком, уз шкрипу дрвених точкова, пењу кола са злокобним товаром. Заробљеници копају огромне раке. Дан је леден, ветар реже попут ножа, али Шпањолка стоји, покренута необјашњивом радозналешћу. Војници нагло свлаче прекривач са првих кола и њеном запрепашћеном погледу указује се хрпа лешева. Повлаче за ноге прво тело: оно тешко пада, а потом се за њим сурвавају и остала. Одвратно су наги и укочени, ти остаци незнатних јунака рата, измршавелих костура са огромним модрим мрљама, од којих неки још увек имају отворене очи, „као да посматрају тајне оностраног”. Падају у раку један преко другог уз туп, пригушен звук. Каталонка сазнаје да то заробљеници сахрањују своје саборце подлегле тифусу. Сцена је језива, али жена се не помера, гнушајући се дубоко у себи: „Ето како се сахрањују они што гину за отаџбину!”⁴⁵

Касније ће сазнати разлог узнемирујуће голотиње преминулих: њихови гробари су трговали униформама, кошуљама и ципелама скинутим са својих покојних другова.

Наредна крвава епизода одвија се у кругу болнице. Окупљено особље, а међу њима и Анђела Граупера, присуствују драматичној сцени у дворишту. Њени протагонисти су албански војници које она назива „фанатичним регрутима”:

Људи који то више нису завијају као дервиши и, разјарени, ричу, гризу, ударају, чупају. Туку се, запењени, псују, крв липти.

Контингент војника журно дотрчава и, образујући непробојни штит бајонетима, окружује помамљене албанске регруте.

Официри, а међу њима и наш директор, претећи пиштољима, наређују им да се смире.

Тај приказ велике драмске снаге плаши ме и узнемирава. Веома потресан догађај, истински окршај убица. Убица из фанатизма.

Одбили су да скину фес и турбан који им налаже вера.

Када су им седморица стражара задужених за одржавање реда и дисциплине у павиљонима дали униформу и прописану националну капу, прво су одбили речима, а онда су прешли на дела, пререзавши по брзом и кратком поступку гркљан шесторици стражара, као јагњићима. Једном од њих, седмом, пошло је за руком да побегне и да знак за узбуну.

Да није било те срећне околности да је тај избегао покољ, сигурна сам да се ни ми запослени у болници не бисмо лепо провели.

Не желим да слушам огавне појединости злочина, превише језиве за мој женски сензибилитет.

⁴⁵ Исто, 38.

Већи део њих се под претњама предаје, стишавајући бес скупа са својим уверењима.

Остали и даље пркосе, галаме и машу рукама као запоседнути.

Та ускомешана бесна гомила пролази поред нас, окружена дебелим кордоном бајонета и револвера, на путу ка неким другим, боље чуваним павиљонима.

Један од њих квари. Другоме је расечен образ, а нос спљоштен. Овог последњег, распомамљеног лудака, морају да издвоје из групе и чврсто вежу.

Насрнувши на оружје, натерао их је да пуцају.

Њих шесторица је било потребно да га обуздају, не би ли се примирио и предао.

Сутрадан ујутру гледам како у павиљон уносе шест грубих сандука за несрећне стражаре, жртве фанатизма.

Рекли су ми да је једанаест најегзалтиранијих албанских регрута стрељано.⁴⁶

СРБИ И СРПКИЊЕ

Анђела Граупера често Србе назива „мојим драгим Србима” и врло похвално о њима говори. Исто чини и у извештајима које шаље *Новостима*: „Овај народ је [...] за дивљење, а његова пожртвованост отаџбини света.”⁴⁷ Слично другим странкињама које су тих година посматрале српског војника изблиза и биле очаране њиме, и Каталонка је фасцинирана: они су одлучни, храбри, издржљиви, „умеју да се боре и да гину”, никада се не жале и захвални су за пружену негу. Њихова су „тела мишићава, снажна и задивљујуће складна”, а појединци поседују „класичну лепоту ових словенских крајева”, баш као младић кога она негује. Он је „наочит [...], висок, плав, крупан као статуа” и стоички храбар:

Плавокоси стасити младић оболео је од тифуса. Превила сам га и дала му терапију [...]. Он се никада се не бунити кука, и поред бројних процедура над његовим изузетно болним и тешко излечивим повредама.⁴⁸

Али оно што јој се чини нечувеним јесте што се ти млади људи не жале толико на повреде колико на то што су спречени да се боре, и само се чује једно питање: „Хоћу ли оздравити? Кад ћу оздравити?”

⁴⁶ Исто, 44–45.

⁴⁷ Desirée Oñate Ortega, нав. дело, 56.

⁴⁸ Angela Graupera, нав. дело, 19.

У највећем делу Анђеле Граупере књига обилује тешким, трагичним, па и бруталним сценама. У њима најчешће учествују мушкарци, јер она описује свет рата, мушки пар екселанс. Ипак, у одређеним одељцима се јављају и жене, готово по правилу у ситуацијама изузетне драматичности и великог емотивног набоја. Иначе су, подсећа Да Коста, положај и одбрана жене једна од главних програмских тачака њеног књижевног дела.⁴⁹ Но док у романима насталим после рата Каталонка критикује репресивну моћ шпанских закона и цркве над женама, у *Великом злочину* њен став се разликује. У сусрету са сасвим другачијом културом и обичајима, у ванредним околностима рата, она усмерава свој поглед ка српским мајкама, супругама и ћеркама и региструје културолошке разлике у односу на њен лични друштвени и породични амбијент. С друге стране, са једне готово онтолошке позиције, види их као митске фигуре, као универзалне симболе људског постојања. Назива их светицама (*mujeres santas*) које, и поред непојмљивих ратних ужаса, успевају да преживе и буду залог да долази боље сутра, да ће живот и после свега наставити да траје.

У књизи *Српске рајнице Великој раји* Зоран Живановић подсећа да су жене тада имале посебну, важну улогу:

Први Светски рат приморао је жене да преузму различите улоге, од домаћица до ратница. За време рата оне су обављале све послове, јер су сви способни мушкарци били на фронту. Немогуће је адекватно проценити којој је групацији српских жена за време Првог светског рата било најтеже. Чини се да су жене са села понеле један од највећих терета свакодневног живота под окупацијом. Оставши скоро у потпуности без мушке радне снаге, жене на селу радиле су највећи део тешког физичког посла.⁵⁰

Анђела Граупера пише управо о српским сељанкама, којих „никад не може довољно да се нагледа”: „Кад год сретнем те жене, успорим корак како бих могла још више да им се дивим.”⁵¹ Сељанке из околине Ниша надахњују њена дубока размишљања и најлепша поређења.

Без имало претеривања, могу да упоредим српске сељанке са радиним и предострожним мравима.

⁴⁹ Marco Da Costa, „De la crisis bélica como despertar de una vocación social y feminista: el papel del 'indefenso' en la obra literaria de la periodista Ángela Graupera”, *en* Julio Antonio Yanes Mesa *et al.* (eds.), *La impronta personal en el buen periodismo*, Comunicación social, Salamanca 2022, 41–42.

⁵⁰ Зоран Живановић, *Српске рајнице Великој раји*, Завичајни музеј, Коцељева 2018, 85.

⁵¹ Ángela Graupera, *нав. дело*, 48.

Иако нема довољно мушких руку, села не спавају залудним сном.

То су ужурбане кошнице без трутова; нејаке женске руке преврћу утробу земље, убацују у њу плодно семе, брину о стоци, деци, старцима, о свима чија слабашна снага није потребна рату. Ако су приморане да напусте башту, оне и даље раде. Неуморне су преље, а међу њиховим вештим прстима преслица вртоглаво плеше. [...]

У њима обитава снажна жена о којима говоре Свети списи.

На некима од њих се, док неуморно раде од јутра до мрака, више него јасно назире плод љубави, можда већ угашене у рововима.⁵²

Градска жена, Анђела Граупера у овим Српкињама открива „старе домаћинске врлине, толико запостављене у лагодном метежу градова”. Ужива у посматрању „архаичних призора спокојне лепоте” које препознаје у локалном пејзажу, а сељанке јој се чине симболичним и величанственим док их посматра у пољу, „под небеским сводом, у раскошном окружењу Природе, међу воћкама у цвату”. Једна од борби које је ова активисткиња водила у домовини била је и брига за очување природе, по чему такође стоји много испред свог времена. Природа је за њу „химна животу и ода љубави”, а сваки тренутак идеалан за боравак у њој:

Користим овај срећни предах да са колегама пођем у оближња села, међу цвркут птица и цвеће које њише поветарац.

Предео обасјан сунцем јабуков бекар боји у ружичасто.

Из земље избија продоран мирис, најављујући њено чудесно плођење.

Клија нежна и мека пшеница, као пашњак, а посред њеног зеленог плиша дивље беле раде отварају своје златне очи пред небеским чудима.⁵³

Мир пролећног гаја одудара од заглушујуће буке оружја: „Ви, древни призори спокојне лепоте, док тамо негде грувају топови, ко вас не би волео и памтио? Благе слике безбрижности и сеоског мира, због вас још више мрзим рат!”⁵⁴

Каталонка у наставку оживљава још једну костумбристичку сцену, упознајући шпанске читаоце са породичним вредностима патријархалне српске културе – љубављу и међусобним поштовањем, уздржаношћу жена у јавности и приврженошћу деце родитељима. Сељанке се опраштају од својих мужава који одлазе на фронт:

⁵² Исто, 47–48.

⁵³ Исто, 45.

⁵⁴ Исто, 48.

Група сеоских жена је дошла да испрати своје мушкарце. Тако окупљене, једне другима поверавају своје жеље, страхове и стрепње, све док се, попут посмртног звона, не огласи наредба за покрет.

Трудећи да сачувају спокој и остану мирни, мушкарци љубе руке женама, док оне стоје, суспрежући плач и сваки израз бола, посматрајући у тишини како се удаљавају они што се сигурно неће вратити.

Пажљиво посматрам жене.

На њиховим се лицима, огрубелим од хладноће и сунца, не назиру осећања.

Непробојне, затворене као гробови, стоје непомично, стиснутих дрхтавих дланова; онда се полако, погнутих глава, разилазе и крећу својим кућама, тамо где се више неће чути ни мушка песма ни мушки глас.⁵⁵

Анђела Граупера пише једноставно и непретенциозно, али искрено и надахнуто. И поред трагике о којој проговара, кад опишује сељанке или природу њен је рукопис спонтан и свеж као танани акварел. Будући образована жена префињеног укуса, неретко се служи поређењима и алузијама на уметничка дела. Ево једне секвенце за пример:

Једна девојчица се одједном издваја из групе и трчи ка последњим борцима.

Чује се повик, слатко име за нежну заштиту:

— Оче!

Један од њих се окреће, враћа и грли уцвелено девојче.

И тако, као једно дрхтаво биће, њих двоје проживљавају болну драму растанка.

Њерка страхује за очев живот. Отац предосећа да неће присуствовати бујању и расцветавању најмилије младости. Полако, тешка срца, сељак одгурује топло мило биће које се припија и грли га као што бршљан грли стамени отпорни храст.

Девојчица се још једном нагиње да пољуби руку која је сигурно сад први пут задрхтала од додира драгих усана. Одваја се од ње и она остаје тако, мирна, непомична, нема.

У празнини, у светлој огромности, она стоји у својој скромној сеоској ношњи, озбиљна и трагична. Као предивна Роденова скулптура која оличава детињу бол.⁵⁶

Живановић подсећа да су

⁵⁵ Исто, 46–47.

⁵⁶ Исто, 47.

[...] српске жене – мајке, удовице, баке и прабаке – биле [...] у овом периоду скоро непримећени митски симбол српског херојства, јер их је било онолико колико је изгинуло њихових мужева, а та бројка је застрашујућа. Колико је било изгинулих мужева и унесрећених удовица, српска историографија, нажалост, никада није прецизно утврдила.⁵⁷

Скупа са анонимним јунакињама о којима пише А. Граупера, не треба заборавити ни Српкиње које су се бориле с пушком у руци, као ни оне које су своје професије учитељица, новинарки, преводитељки или уметница замениле за боравак на бојишту, радећи најчешће као лекарке и болничарке. По речима Милене Жикић, њихов допринос је био огroman:

Уочи Првог балканског рата Србија [...] имала 1.500 обучених болничарки и 16 жена лекара. Ове жене налазиле су се на челу резервних војних болница, истовремено обављајући своје лекарске дужности, као што су хируршке интервенције, обдукције, лечење оболелих и превенција заразних болести.⁵⁸

У јунакиње рата свакако спадају и странкиње које су, као А. Граупера, притекле у помоћ Србији у трагедији која ју је задесила. Жене Русије, Велике Британије, Француске, Аустралије и Сједињених Америчких Држава, жене које су

[...] поседовале изванредну самодисциплину, храброст, одговорност према послу, гвоздену вољу, али и осетљивост на патње око себе и спремност да помогну, као и обзир према другима. Успеле су у изванредним околностима изградити поштовање и уважавање између болесника – српских војника и њих самих.⁵⁹

На страницама *Великог злочина* А. Граупера описује бројне ситуације у којима мајке и супруге, сестре и кћери српске долазе у болницу да обиђу своје рањене и болесне. То су епизоде велике драмске и емотивне снаге, којима се, кроз личну патњу и губитак, прелама судбина целе нације.

Једна од тих сцена приказана је у поглављу „Дантеовске визије ужаса. Болна поворка мученика и мајки”. Једна мајка долази да посети тешко оболелог сина и преклиње Анђелу да се брине о њему најбоље што зна: „Спасите ми сина и ја ћу вас наградити!”

⁵⁷ Зоран Живановић, нав. дело, 89.

⁵⁸ Милене Жикић, *Жене у сираним медицинским мисијама на српским ратишћима 1914–1918*, Прометеј, Нови Сад 2020, 15.

⁵⁹ Исто, 16.

Тужне мајчине очи гледају ме чежњиво, испитивачки. Саосећајем с њом, суспрежући се да отворим мрачну шкрињу својих слутњи и охрабрујуће се осмехујем скрханој мајци. [...] Грлим је и покушавам да је утешим, уз обећање да ћу бринути о њеном сину као да је мој рођени.⁶⁰

У истом поглављу Шпањолка описује посету друге мајке, чији син је на умору. То је дуга сцена, једна од најпотреснијих у целој књизи. Преносимо је у целини.

Нагнута над телом, жена неодређених година, с белом марамом коју носе жене с планине и сељанке, испраћа, *mater dolorosa*, последњи уздах умирућег.

Ропач слаби све више, полако се гаси и наједном све запада у потпуну тишину. На испијено лице спушта се вечни спокој.

Дирнута, zasiћена ни сама не знам са колико једа, горчине, туге и осуде, очекујем прасак, експлозију до тада јуначки суспрегнутог бола.

Очекујем побуну, анатему, клетву. Безумно лудило бола. Очекујем запомагање, ридање, нарицање, а преда мном, брижно љубопитљивом, стоји мајка ниског раста, ситна, мршава, грубих дланова истрошених радом, дланова што милују с тананошћу цветних латица, усахлих усана што се побожно спуштају на очи које више не виде, на уста лишена пољубаца, на месо које не пулсира. Помазујући тело свог мученика божанским уљем својих додира, неизрециву бол претаче у сетне песме, у горљиве риме, нижући и уздижући врлине заувек изгубљеног сина: лепоту, исправност, доброту.

У њеним очима, необично ужареним, нема суза.

Изненада се усправља, осврће се око себе и, сулудог погледа, патетично подиже руку док промуклим гласом извикује своје крваво мучеништво:

– Четири сина имах! И овог последњег дадох отаџбини!

Сирота мајка! Имала је четворицу синова. Двојица су погинула у туско-бугарском рату. Трећи је пао да више никада не устане у првим борбама против Аустријанаца, покошен митраљезом. Био јој је остао само један, најмлађи, њеном срцу најдражи, а животу најпотребнији, јер године иду. Непријатељски бајонет му је пробушио плућно крило у борби прса у прса.

Несрећна мајка, затворена у пркосну тишину, скамењена, као кип, бди над Смрћу.

⁶⁰ Ángela Graupera, нав. дело, 18.

Добродушна болничарка брише сузе, а ја одлазим, сломљена, док ме испраћа распукли материњи глас, да потражим уточиште своје собе, да утонем у себе и да, без сведока, плачем.⁶¹

Ауторка полако, стрпљиво и са осећајем за детаље гради портрете ових безимених хероина рата. Посматра их помно: њихов изглед, стас и црте лица, понашање. Као да их снима филмском камером, кадар по кадар. Фасцинира је њихова снага, количина бола коју су способне да поднесу, физички напор који издржавају, саме. Читамо наставак претходне тешке сцене:

Мајка у ходнику бди крај сандука у ком почива њен последњи син. Стоји, усправна, недодирљива, скрштених руку, сатима чека, погледа тврдоглаво упереног у грубе даске које крију њену крв.

Пошто је ковчег натоварен, воловска кола крећу ка сеоском гробљу, према мајчиној жељи коју је директор болнице одобрио. Пејзаж је снежнобео, стакласто леден, строг, тих и тежак као сибирска степа. С тугом снажно стискам те мистичне свете руке и са широких врата павиљона погледом следим споро кретање посмртне колоне. Нико не прати несрећну мајку. Погнута над тегобним крстом својих успомена, она корача сама, проклизавајући на смрзнутом снегу...

Сама самцита корача мајка иза вољеног мртваца, мајка што отаџбини даде четири сина!⁶²

Међу најдирљивијим епизодама у књизи налази се и агонија сељанчице којој у болници саопштавају да јој је брат преминуо. Анђела Граупера је дирнута до сржи:

Једна реч се јасно разазнаје и понавља до изнемоглости:
– Брате!... Брате!... Брате!...

Под прозором се млада сељанка увија од бола, грозничаво се, очајнички, грчећи.

Чупа косу, ломи прсте, пада на колена, урања своје болом изобличено лице у снег и, усана приљубљених уз ледено тло, испушта грлене злокобне звуке.

Из преврнуте корпе просуте јабуке, јаја, шљиве и цвеће. [...]

Војници у аустријској униформи благо подижу младу жену и одвлаче је унутра.

Она се кротко препушта, и даље кукајући и запомажући. Други војник подиже корпу с намирницама, намењену мртвом брату.⁶³

⁶¹ Исто, 17–18.

⁶² Исто, 19–20.

⁶³ Исто, 35.

Шпањолка гради ову потресну сцену служећи се контрастом: једноставан, спокојан сеоски живот, сва његова лепота и раскош, симболично приказани кроз дарове природе из девојчине корпе, у оштром су раскораку са бруталношћу смрти:

Махинално, без размишљања, гурам ниска врата да бих одмах затим, тешком муком, длановима у трену принетим устима, у себи угушила узвик ужаса који ме приковао за праг због неочекиваног, језивог, морбидног и стравичног призора.

Мислила сам да је млада брђанка сама са својим сузама и очајањем, а затичем је са нагим телом, лешом њеног брата.

Ах, како се мом згранутом погледу учинило издуженим, трагично издуженим то укочено, непомично, ледено тело које више не припада свету живих!

Оно је без једне руке, а кости на грудима и леђима, голе и оштре, штрче испод коже.

Дрхтаве, брижне сестринске руке плету венац од расутог цвећа из корпе, узбраног у баштици пред сеоском кућом, и сетно га, гротескно, спуштају на уску кошчату главу, с косом слепљеном за посивеле слепоочнице.

Свуда око преминулог су расуте шљиве, јабуке, жуте и црвене далије.⁶⁴

Антитезе подвлаче интензитет и драматичност сцене. Анђелу Грауперу прилике сељанчице и њеног мртвог брата подсећају на „статуу неког варварског, болесног вајара”:

Потпуно наго тело лежи на одру од дебелог умрљаног платна.

У силној жељи да у мрежњачу сећања утисне сваку појединост овог крвавог страдалништва, она је збацила на под чисти чаршав који је скривао наготу. У прљавом собичку, на лелујавој жућкастој светлости свеће што пуцкета док се смрдљиво дими, та издужена, усукана прилика изгледа злокобно, грозно и величанствено у својој сакатости.

Девојка не подиже главу. Док клечи, игнорише моје присуство, а у очима јој се огледају чуђење, страх, бол, окрутност. Из тих очију сија мржња, сија освета, док у мучној тишини одзвања њено потресно јадиковање.

Пожелех да се повучем, да побегнем од ове тешке посмртне драме, али ипак стојим непомично, посматрајући са дивљењем ове жилаве људе, тако компликоване и кад мрзе и кад воле.

⁶⁴ Исто.

Она се нагиње још више, све док се њен врели образ не спусти на хладан образ мртваца.

Пружа дрхтаве руке да обујми непомично тело, усправља га, грли, љуљушка у наручју, уз своје нежно запевање.

Глава клоне, венац склизне, јабуке падају и котрљају се по лепљивом патосу.⁶⁵

И закључак:

Цео једноставни радини век овог брата и сестре огледа се у овој маленој посмртној просторији, праћен песмом с младалачких усана, испрекиданом пољупцима, грозничавим миловањем и јауцима непрестајања.

Она не жели да се помири. Мрзи рат који јој је однео оца и који јој сада узима и брата.

Она још јаче стиска испијено тело, непрестано се ритмично љуљајући и спуштајући усне на измучени црни патрљак, као да целива стопала чудесног божанског Христа.

Тихо затварам ниска врата, бледа и тиха као сенка, и пењем се у своју собу.⁶⁶

У некој врсти пасторалне завршнице, А. Граупера описује сеоске девојке у колу. Својим фотографским погледом хвата њихов изглед, држање, покрете и црте лица. Одушевљена је њиховом природном лепотом и ношњама, а опис је толико пластичан да се готово могу чути гласови, звуци, музика:

У селу, под шапутавим мирисним сводом воћака, девојке плешу уз мрзовољне, раштимоване звуке фруле и добоша. Тихе и озбиљне, прате ритам држећи се за руке. Носе величанствене тешке прегаче са сложеним уметничким шарама. Звечкају огрлице, наруквице, ђинђуве, док широки појасеви од украшеног метала одузимају љупкост, лакоћу и отменост њиховим покретима.⁶⁷

Каталонка примећује да је плес спор и тужан. Безуби старац јој објашњава да у селу има много погинулих и да „коло без момака није коло”. Она тада примећује да, заиста, на девојачким лицима

[...] на њиховим влажним младалачким уснама нема осмеха, нити им се у очима назире онај лепи пламичак сласти који може да запали

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Исто, 46.

само млаки додир мушких заљубљених дланова. Оне плешу озбиљно, свечано, патетично. Плешу као што су некада сигурно плесале свештенице на гробовима својих ратника.⁶⁸

ЗАКЉУЧАК

Анђела Граупера у књизи *Велики злочин. Шта сам видела у рају* описује седам месеци рада у болници у Нишу, 1914. и 1915. године. Сваком својом реченицом сведочи како ју је у тим трагичним данима раздирао бол због страха који је свакодневно присуствовала, али и очајање због властите немоћи. Ипак, захваљујући храбрости и неспорном књижевном дару, она је својом потресном књигом подигла трајан споменик свима који су се борили и страдали, на првом месту српским војницима, али и њиховим породицама и лекарском особљу. Пишући директним и енергичним стилем, без патетике и с објективношћу која одликује најбољу документарну прозу, каталонска списатељица је овим делом дала вредан залог људске емпатије и солидарности.⁶⁹

У великој мери подударан са сећањима других странкиња, и овај дневник је вредан документ о српској епопеји 1914–1918, али и чврста спона која спаја шпански, каталонски и српски народ. У ауторкино казивање уткани су бројни утисци везани за Србе, једнако као и њена наклоност, емпатија и дивљење према нацији која се јуначки бори за своју слободу. Међу портретима бројних безимених страдалника које описује издвајају се српске мајке, жене и сестре, овековечене као каријатиде што на својим плећима носе Србију, док њихови мужеви, синови и очеви крваре у рововима.

Одајући нашим истраживањем скромну почаст овој изузетној жени, исказујемо жељу да *Велики злочин* ускоро постане доступан српској јавности и придружи се сведочанствима о Великом рату у нашој земљи.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Проучаваоци подвлаче да је њено трауматично искуство из Србије и Грчке одлучујуће утицало на њену личност и књижевни рад, одредивши у великој мери њено касније пацифистичко и левичарско социјално ангажовање. Mercé Ibarz, „Ya puede Usted leer a Ángela Graupera”, *El País* (11. 3. 2020); Marco Da Costa, нав. дело, 38.

Слика 2. Анђела Граупера (1876–1940).⁷⁰

Др Јасна В. Стојановић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду
Катедра за иберијске студије
jasto@fil.bg.ac.rs
jasnastojanovic622@gmail.com

⁷⁰ Извор фотографије: Миодраг Перишић, Љиљана Шкодрић, Јелица Рељић (прир.), нав. дело, 214.